

ΤΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΩΣ ΟΛΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: Η ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΜΟΡΦΗΣ

ΚΑΤΙΑ ΜΑΝΤΕΛΗ

«Επειδή η αισθητική ασχολείται με το εκφραστικό και το σκόπιμο στην ανθρώπινη δημιουργία, πρέπει να αποτελεί σταθερή πυξίδα για την εξερεύνηση της ζωής των προϊστορικών κοινωνιών, ακριβώς όσο και οι ποσοτικές αναλύσεις ιζημάτων και αρχαιολογικών καταλοίπων»¹. Αν και τα νεολιθικά ειδώλια δεν είναι οι μόνες μαρτυρίες για την αισθητική², συγκροτούν τον πιο αντιπροσωπευτικό θίασο ομοιωμάτων της ανθρώπινης μορφής, συντελώντας πιθανόν στη «μίμηση πράξεως» σε αδρομερή αναλογία προς τον ορισμό του Αριστοτέλη για το θέατρο³. Τα ειδώλια – ως ανθρώπινες μορφές, μέλη σώματος, ζώα, οικίσκοι, στοιχεία οικοσκευής και αντικείμενα⁴ – έχουν επιλεγεί μέσα από ένα ανεξάντλητο θεματογραφικό «σύμπαν»⁵ ως «αναγκαία και ικανά» για τη – συνήθως μικρογραφική – αναπαράσταση της ζωής και του κόσμου, εκφράζουν τις αντιλήψεις της κοινωνίας-δημιουργού τους, νοηματοδοτούνται από αυτήν και νοηματοδοτούν τις τελούμενες με αυτά πράξεις. Με άλλα λόγια, δεν ανήκουν αμιγώς στην κατηγορία «έργα τέχνης», στην οποία εντάχθηκαν μόνο μετά την «αισθητική επανάσταση» των αρχών του 20ού αιώνα⁶, αλλά στην πολιτισμική ενότητα της «νεολιθικής επανάστασης» της 7ης χιλιετίας π.Χ.⁷, όταν ο πρωτόγονος τρόπος ζωής τροφοδοτεί και διαμορφώνει την εκφραστική ενάργεια των νεολιθικών ειδωλίων. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν μερικά εξαιρετικά παραδείγματα, για τα οποία στην έρευνα παρατηρείται «σχεδόν παντελής έλλειψη εκτίμησης της καλλιτεχνικής τους αξίας»⁸.

«Γιατί οι άνθρωποι έφτιαχναν αυτά τα αγαλματάκια;», είναι το πρώτο ερώτημα που γεννάται, καθώς η ανθρώπινη μορφή τους αποπνέει μια σχεδόν ανακλαστική αίσθηση συγγένειας. Απάντηση βέβαιη, όμως, δεν έχει δοθεί, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν έχουν διατυπωθεί τεκμηριωμένες ερμηνείες για τη σημασία τους στη νεολιθική κοινωνία⁹.

Τα ανθρωπόμορφα νεολιθικά ειδώλια είναι κατά την πλειονότητά τους πήλινα, μόνον ένας μικρός αριθμός έχει σκαλιστεί σε λίθο και ελάχιστα σε όστρεο ή κόκκαλο, ενώ τα περισσότερα, λόγω του μικρού μεγέθους τους (1,5-15 εκ.)¹⁰, θα μπορούσαν να έχουν μορφοποιηθεί κρατώντας τα στην παλάμη του ενός χεριού και φυσικά μεταφέρονταν πολύ εύκολα μέσα ή έξω από τις οικίες. Πολύ εύκολη και ταχεία θα ήταν και η μετακίνηση, η προσθήκη, η εναλλαγή θέσεων και η αντικατάστασή τους στις περιπτώσεις που χρησιμοποιούνταν ως ομάδα ή θίασος, όπως στο ομοίωμα οικίσκου από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου Θεσσαλίας¹¹.

Η μελέτη της νεολιθικής ειδωλοπλαστικής στην Ελλάδα συμπεριλαμβάνει επισκόπηση της αρχαιολογικής μαρτυρίας από την ευρύτερη περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ανατολικής Μεσογείου, με σκοπό τη συγκριτική προσέγγιση αρχετύπων, τυπολογικών και χρονολογικών συναφειών και τον εμπλουτισμό των πιθανών συμβολισμών και χρήσεων τους μέσα από διαφο-

1. Taylor 1994, 255.
2. Κεραμική, ενδεικτικά: Βαϊσιπούλου 2003-2009 (αικισμός Θεσσαλίας, διακοσμημένη κεραμική).
3. Αριστοτέλης, *Περί ποιητικής*, β, 1449b, 24-28.
4. Bailey 2005. Μαραγκού 2013, 1-3.
5. Preucel 2006, 129.
6. Allan 2005, 82-83.
7. Perlès 2001, 38-45.
8. Simpson 1970, 1182.
9. Ενδεικτικά: Χουρμουζιάδης 1994, 222-231. Mina 2008, 247-292. Hodder 2011 (νεολιθική θρησκεία).
10. Talalay 1993, 32-33 (υλικό). Ορφανίδη 2015, 45, σημ. 77 (κλίμακα μεγέθους).
11. Gallis 1985, πίν. XVb. Πήλινο ομοίωμα οικίας της Νεότερης Νεολιθικής (περί το 5000 π.Χ.) με σταθερή κατασκευή φούρνου και «εξέδρα ύπνου», οκτώ κινητά ειδώλια (τρία ανδρικά, τέσσερα γυναικεία και ένα πιθανόν παιδικό) μαζί με ομοίωμα τριπήρα και άρτου. Σκηνή από τη ζωή δύο ή τριών γενιών στο ίδιο σπίτι ή μιας εκτεταμένης οικογένειας.

ρετικά συμφραζόμενα¹². Μια άλλη πτυχή της έρευνας που έχει συνεισφέρει στη διεύρυνση του ερμηνευτικού ορίζοντα είναι η εθνοαρχαιολογική τους θεώρηση¹³.

Στον ελλαδικό χώρο τα ειδώλια βρίσκονται κυρίως σε οικισμούς, σε όλο το φάσμα της κεραμικής νεολιθικής περιόδου (από την Αρχαιότερη έως την Τελική Νεολιθική, 6500-3300 π.Χ.)¹⁴. Για περισσότερα από χίλια χρόνια (6500-5300 π.Χ.) επικρατεί η φυσιοκρατική απόδοση της ανθρωπίνης μορφής, ενώ στα επόμενα δύο χιλιάδες χρόνια (5300-3300 π.Χ.) οι μορφές είναι συνήθως πιο σχηματοποιημένες, έως και αφαιρετικές.

Εδώ, μέσα από τη λεπτομερή ανάλυση δύο κατηγοριών ειδωλίων, παρουσιάζεται ο συμβολισμός και η διαχρονικότητα της τυπολογίας τους. Καταδεικνύεται, έτσι, η αναγκαιότητα για μια μεθοδολογία όπου τα ειδώλια θα εξετάζονται ως διακριτές οντότητες¹⁵, πριν από τη διατύπωση ερμηνευτικών προτάσεων.

Λευκά λίθινα ειδώλια

Με αφορμή την αποκαλούμενη «ιέρεια» (Π3928, εικ. 1), μία γυμνή γυναικεία μορφή από λευκό ασβεστόλιθο¹⁶, στρέφουμε την προσοχή μας στα, πράγματι, λιγιστά ανθρωπόμορφα αγαλμάτια από λευκή πρώτη ύλη, αλλά με ευρεία διασπορά στον ελλαδικό χώρο. Η ιέρεια βρέθηκε στα περίχωρα της Σπάρτης μαζί με άλλα τρία λευκά ειδώλια γυμνών γυναικείων μορφών (Π3929, Π3930, Π3931, βλ. σ. 106, εικ. 15), ενώ το σύνολο συμπλήρωναν δύο λευκά μικρογραφικά φιαλίδια, το ένα με υψηλό πόδι και εγχάρακτο ζιγκ-ζαγκ, και δύο χάντρες από πράσινο σπιλινό λίθο¹⁷. Οι τέσσερις γυναικείες μορφές, με κοινό χαρακτηριστικό ότι δεν ισορροπούν σε επίπεδη επιφάνεια, πρέπει προφανώς να χρονολογηθούν στην ίδια περίοδο, αν και ανήκουν σε διαφορετικούς τύπους, που εκτείνονται από τη φυσιοκρατία μέχρι τη σχηματοποίηση, από την Αρχαιότερη έως τη Μέση/Νεότερη Νεολιθική περίοδο (6500-4800 π.Χ.)¹⁸. Οι μορφές δεν είναι ισούψεις, η ιέρεια έχει ύψος διπλάσιο (15 εκ.) από τις υπόλοιπες, ενώ είναι η μόνη με όψη φυσιοκρατική¹⁹. Στο εύσαρκο, εύρωστο σώμα προβάλλει το σφριγηλό στήθος, κάτω από το οποίο τα χέρια είναι συμμετρικά λυγισμένα σε ορθή γωνία. Στην καλυμμένη με «πόλο» κεφαλή δεν διακρίνονται στοιχεία κόμμωσης. Με γεωμετρική ακρίβεια, όμως, αποδίδεται εγχάρακτο πολλαπλό ζιγκ-ζαγκ κάτω από τον ώμο στο δεξιό βραχίονα και πλέγμα ομόκεντρων ρόμβων, με κρόσσια στις γωνίες, στην αντίστοιχη θέση του αριστερού βραχίονα (εικ. 2, 3). Στην πίσω όψη, πάνω από τη λεπτή μέση, ανάγλυφη ράβδωση δηλώνει ταινία ενδύματος ή ζώνη (εικ. 4)²⁰. Ενδιαφέρουσα είναι η διαβάθμιση των όγκων ολόγυρα στην περιοχή των μηρών με τρόπο ώστε η μορφή να φαίνεται «οιωνεΐ» καθιστή. Σε κάθε περίπτωση, το ειδώλιο συγκεντρώνει μοναδική συστοιχία συμβολικών στοιχείων, κάλυμμα κεφαλής στον ιερατικό τύπο του πόλου²¹, σύμβολα στους βραχίονες, χέρια σε συγκεκριμένη θέση. Αντιθέτως, οι υπόλοιπες τρεις μικρότερες μορφές, αν και διαφέρουν μεταξύ τους, είναι όλες πιο αφαιρετικά σμιλεμένες, η κεφαλή τους είναι τριγωνικά σχηματοποιημένη και στο πρόσωπο δηλώνεται ανάγλυφα μόνον η μύτη. Τυπολογικά εγγύτερο στη «δεσπόζουσα» μορφή της ιέρειας είναι το ένα από τα τρία ειδώλια (Π3929, βλ. σ. 106, εικ. 15), καθώς σε αυτό τα χέρια φέρονται συμμετρικά κάτω από το στήθος και η μορφή είναι «οιωνεΐ» καθιστή, με έντονη συνίχιση των ποδιών. Επίσης, ένα μικρό γυναικείο ειδώλιο, ύψους 5,7 εκ., από λευκό

12. Ενδεικτικά: Marangou 1992. Ορφανίδη 1998. Marangou - Grammenos 2005.

13. Ucko 1962. Simpson 1970.

14. Παπαθανασόπουλος 1996, 28-29: Αρχαιότερη Νεολιθική (ΑΝ, 6500-5800 π.Χ.), Μέση Νεολιθική (ΜΝ, 5800-5300 π.Χ.), Νεότερη Νεολιθική (ΝΝ I 5300-4800 π.Χ., ΝΝ II, 4800-4500 π.Χ.), Τελική Νεολιθική (ΤΝ, 4500-3300 π.Χ.).

15. Ενδεικτικά: Καλογερόπουλος 2003 (πλήρης τυπολογική μελέτη δύο ειδωλίων).

16. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. Π3928. Ευρετήριο Λιθίνων της Αρχαιολογικής Εταιρείας Λ3069 (6-7-1878), όπου αναφέρεται ότι «ήγοράσθη παρά 1. Παλαιολόγου, προέλευσις περίχωρα Σπάρτης», επίσης ότι «η μορφή έχει οφθαλμούς», μη ευδιάκριτους πλέον λόγω φθοράς του ασβεστόλιθου. Μύτη ανάγλυφη, αμυδρή εγχάραξη στο στόμα, ανάγλυφα κυκλικά αυτιά, επιμελώς εγχάρακτα τα δάκτυλα χεριών και ποδιών. Βλ. von Sybel 1881, 196. Wolters 1891, 52, εικ. 1.

17. Ειδώλια και αγγεία φτιαγμένα από λευκό ασβεστόλιθο, πιθανόν προερχόμενο από βότσαλα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ειδώλια: αρ. ευρ. Π3929, ύψος 7,1 εκ., αρ. ευρ. Π3930, ύψος 7,5 εκ., αρ. ευρ. Π3931, βλ. σ. 106, εικ. 15, σωζόμενο ύψος 5,3 εκ., αγγεία: αρ. ευρ. Π3948, Π3979, χάντρες αρ. ευρ. Α9681. Ευρετήριο Λιθίνων της Αρχαιολογικής Εταιρείας Λ3066-Λ3068, Λ3070-Λ3071, Λ3072-Λ3073 (6-7-1878), «ήγοράσθησαν παρά 1. Παλαιολόγου, προέλευσις περίχωρα Σπάρτης». Βλ. von Sybel 1881, 196. Wolters 1891, 52-53, εικ. 2-5. Ορφανίδη 1998, 149, εικ. 76-77.

18. Talalay 1993, 120 (χρονολόγηση: Μέση Νεολιθική/Νεότερη Νεολιθική, πιθανολογεί προέλευση από το Κουφόβουνο Λακωνίας). Ορφανίδη 1998, 148-149, εικ. 75-77 (χρονολόγηση: Αρχαιότερη Νεολιθική). Το σύνολο (4 ειδώλια, 2 αγγεία, 2 χάντρες), με βάση την τυπολογία των μικρογραφικών αγγείων, μπορεί να χρονολογηθεί στην Αρχαιότερη ή τη Μέση Νεολιθική περίοδο.

19. Βλ. σημ. 16.

20. Το Νεότερο Νεολιθικό II (4800-4500 π.Χ.) ειδώλιο ενδεδυμένης «Κουροτρόφου» εμφανίζει παρόμοιες γραπτές ταινίες στην πίσω όψη. Βλ. παρακάτω σημ. 43 (εικ. 5, 6).

21. Şare-Ağtürk 2014, 51-52 (πόλος).

Εικ. 2. ΕΑΜ Π3928. Λίθινο ειδώλιο «έρειας» από τα περίχωρα της Σπάρτης. Δεξιός βραχίονας. Εγχάρακτο πολλαπλό ζιγκ-ζαγκ.

Εικ. 3. ΕΑΜ Π3928. Λίθινο ειδώλιο «έρειας» από τα περίχωρα της Σπάρτης. Αριστερός βραχίονας. Εγχάρακτο κόσμημα ενάλληλων ρόμβων με κρόσσια.

Εικ. 1. ΕΑΜ Π3928. Λίθινο ειδώλιο «έρειας» από τα περίχωρα της Σπάρτης. Πλάγια όψη, εμφανής η «οιωνεί» καθιστή στάση της μορφής. Αρχαιότερη Νεολιθική, 6500-5800 π.Χ.

Εικ. 4. ΕΑΜ Π3928. Λίθινο ειδώλιο «έρειας» από τα περίχωρα της Σπάρτης. Πίσω όψη. Ανάγλυφη απόδοση ζώνης.

Εικ. 5. ΕΑΜ Π5937 Πήλινο ειδώλιο «Κουροιστρόφου» από το Σέσκλο, Θεσσαλία. Κύρια όψη. Καλλιγράμμη γυναικεία μορφή με βρέφος στην αγκαλιά της. Νεότερη Νεολιθική, 4800-4500 π.Χ.

Εικ. 6. ΕΑΜ Π5937 Πήλινο ειδώλιο «Κουροιστρόφου» από το Σέσκλο, Θεσσαλία. Πίσω όψη. Ταινίες περιδέουν τη μέση και χιαστί την πλάτη.

όστρεο (*Spondylus gaederopus*) με προέλευση από την περιοχή του Αιγαίου, ανήκει ακριβώς στον ίδιο τύπο²².

Η σημασία του συνόλου στο πλαίσιο αναπαραστατικής τελετουργίας ενισχύεται από παράλληλα των συμβόλων στους βραχίονες της ιέρειας. Ανάγλυφα ισομεγέθη ελλειψοειδή εξάρματα σε σταυροειδή διάταξη εμφανίζονται και στους δύο βραχίονες μιας καθιστής γυναικείας μορφής με τα χέρια συμμετρικά τοποθετημένα κάτω από το χαλαρό, αυτήν τη φορά, στήθος²³.

Η θέση των χεριών συμμετρικά κάτω από το στήθος προφανώς σηματοδοτεί εξειδικευμένο συμβολισμό. Συναντάται σε αρκετά γυναικεία ειδώλια από λευκή πρώτη ύλη από την Πελοπόννησο μέχρι τη Θεσσαλία και το Αιγαίο²⁴ και λιγοστές φορές σε παρόμοια ειδώλια από πηλό²⁵, στα οποία κατά κανόνα τα χέρια των γυναικείων μορφών ακουμπούν επάνω στην περιοχή του στήθους σε διάφορες στάσεις²⁶. Τέλος, γυναικεία μορφή με τα χέρια συμμετρικά κάτω από το στήθος φαίνεται να δεσπόζει ως προς το μέγεθός της όχι μόνο στο σύνο-

22. Getz-Preziosi 1987, 109, αρ. 43. Νεότερη Νεολιθική. Ύψος 5,7 εκ.

23. Getz-Preziosi 1990, 6 (αρ. κατ. 2). Νεότερη Νεολιθική. Ύψος 20,5 εκ. Λευκό μάρμαρο. Από νησί του Αιγαίου. Σφριγηλό ή χαλαρό στήθος ως ηλικιακή ένδειξη (βλ στο παρόν, Κ. Κωσταντή σ. 345-353).

24. Γυναικεία ειδώλια από λευκό λίθο με τα χέρια συμμετρικά κάτω από το στήθος: Τσουντας 1908, 303, πίν. 37:2 (Σέσκλο, Νεότερη Νεολιθική, όρθιο, «εκ λίθου λευκού, ουσί μαρμάρου», ύψος 6 εκ.). Weinberg 1951 (γενικά). Getz-Preziosi 1987, 111, αρ. 44 (ίσως από τις Κυκλάδες, Τελική Νεολιθική, όρθιο, από λευκό μάρμαρο, ύψος 20,9 εκ., αναφέρεται ως έργο του ίδιου γλύπτη με ειδώλιο από την Ελευσίνα, αρ. ευρ. 5161, Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας). Παπαθανασόπουλος 1996, 224, αρ. 31 (Σπήλαιο Αλεπότρυπας Διρού, Τελική Νεολιθική, όρθιο, από λευκό μάρμαρο, ύψος 9,4 εκ.). Mertens 1998 (γενικά). Orphanidis - Sampson 2015, 56 (Σπήλαιο Σαρακηνού, Ακράϊφνιο Βοιωτίας, Νεότερη Νεολιθική, όρθιο, από λευκό μάρμαρο, ύψος 4,5 εκ.).

25. Ορφανίδη 2015, 67, εικ. 25. Μέση Νεολιθική.

26. Σαϊνχάουερ 2009, 33 (περιοχή Τσέπι Αττικής, οι παλάμες καλύπτουν το στήθος).

Εικ. 7. Λίθινο ειδώλιο γυναικείας μορφής με τα χέρια συμμετρικά κάτω από το στήθος (Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek αρ. ευρ. 10060). Κύρια όψη με φυσική ταινωτή διάβρωση στην επιφάνεια του λίθου. Μέση Νεολιθική, 5800-5300 π.Χ. (φωτ. Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek).

Εικ. 8. Λίθινο ειδώλιο γυναικείας μορφής (Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek αρ. ευρ. 10060). Πλάγια όψη, εμφανής η «οιωνεί» καθιστή στάση της μορφής (φωτ. Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek).

27. Βλ. σημ. 11, Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου. Ορφανίδη 1998, 137, εικ. 55. Getz-Preziosi 1990, 13-15, για το NN σύνολο από την Αττική ή την Εύβοια: η οκλάζουσα μορφή με τα χέρια κάτω από το στήθος, ύψους 13,3 εκ., είναι κατά 2 εκ. χαμηλότερη της πρώτης σε μέγεθος. Η Getz-Preziosi διακρίνει εδώ διαφορετικούς γλύπτες.
28. Gaydarska - Charman 2008. Vitezović 2013.
29. Evans 1964, 150, 237, εικ. 63:15, πίν. 66:6. Από το στρώμα VIII (6200-5900 π.Χ.) της Αρχαιότερης Νεολιθικής φάσης του οικισμού της Κνωσού. Ύψος 9 εκ. Πιθανόν λευκό μάρμαρο.
30. EAM αρ. ευρ. 8772. Επιφανειακό εύρημα νοτίως του ναού της Αφαιάς, Μέση Νεολιθική. Όρθια μορφή. Ύψος 11 εκ. Welter 1954, 40, εικ. 3-5, και Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek, αρ. ευρ. 10.060. Επιφανειακό εύρημα δυτικά του ναού της Αφαιάς, Πιθανόν «οιωνεί» καθιστή μορφή. Μέση Νεολιθική. Ύψος 7,5 εκ. Sieveking 1909, 74, εικ. 1. Ορφανίδη, 1998, 142, χρονολογεί τα δύο ειδώλια της Αίγινας στην Αρχαιότερη Νεολιθική.

λο από τη Σπάρτη, αλλά και στο πήλινο ομοίωμα οικίας από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, καθώς και στην ομάδα τριών γυναικείων μορφών, ενός ζώου και μικρογραφικής φιάλης, από λευκό μάρμαρο, με πιθανή προέλευση την Αττική ή την Εύβοια²⁷.

Η νεολιθική αισθητική των χρωμάτων (λευκό, πράσινο, κόκκινο, μαύρο) (Π6004.12, 11, 19, 21, 20, 23, 32, 24, 5, 3, 10, Π5980, Π16625, Π6007.4, 5, 6, βλ. σ. 237-238, αρ. κατ. 53-55) εμπερικλείει συμβολισμό²⁸, στον οποίο εντάσσεται η λευκότητα της πρώτης ύλης των αγαλματίων σε συνδυασμό με τη σπανιότητά τους. Το ολιγάριθμο σύνολο των λευκών αγαλματίων συμπληρώνει ειδώλιο όρθιας γυμνής ανδρικής μορφής με τους πήχεις διαγωνίως λυγισμένους στο στήθος, της Αρχαιότερης Νεολιθικής, από την Κνωσό της Κρήτης²⁹. Επιπλέον, δύο γυναικεία ειδώλια από την Αίγινα, το ένα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Π8772) και το άλλο στο Μόναχο (εικ. 7, 8), με τα χέρια συμμετρικά κάτω από το χαλαρό, στο πρώτο, και το σχεδόν άδηλο, στο δεύτερο, στήθος, από λευκό ασβεστόλιθο και τα δύο³⁰, παρουσιάζουν στενή τυπολογική σχέση με την ιέρεια από τα

περίχωρα της Σπάρτης. Στην κύρια όψη του ειδώλιου από το Μόναχο εμφανίζεται ταινιωτή διάβρωση στην επιφάνεια του λίθου, η οποία μπορεί να δημιουργήθηκε ταφονομικά ή κατά την περίοδο της χρήσης του³¹, όπως ακριβώς έχει υποθεθεί και για τη διάβρωση της επιφάνειας στο μαρμάρινο ειδώλιο της «κυράς του Σάλιαγκου», εύσαρκης καθιστής μορφής με τα χέρια συμμετρικά κάτω από το στήθος³².

Ήδη το 1954, ο Welter αναφέρεται στα δύο αγαλμάτια της Αίγινας ως έργα του ίδιου γλύπτη, ενώ αργότερα η Getz-Preziosi, σε δύο περιπτώσεις, ταυτίζει «χέρια» γλυπτών³³. Ανεξάρτητα από την εγκυρότητα των ταυτίσεων, η χρήση του όρου «γλύπτης» είναι απόλυτα επιτυχής. Με κορυφαία παραδείγματα την ιέρεια της Σπάρτης και τον άνδρα της Κνωσού, αλλά και την προαναφερθείσα γυναικεία μορφή από όστρεο, τα αγαλμάτια είναι έργα αισθητικής πληρότητας και καταδεικνύουν ότι η αρχή της γλυπτικής στην Ελλάδα πρέπει να αναζητηθεί στη Νεολιθική εποχή, 8.000 χρόνια πριν³⁴. Όσο εξοικειωμένος και αν είναι κάποιος με την τεχνική κατασκευής, εάν δεν έχει έμφυτη εικαστική αντίληψη για τον σχεδιασμό και την εκτέλεση, δεν μπορεί να δημιουργήσει, ούτε καν να αντιγράψει, τα έργα αυτά. Κάποια μέλη της κοινωνίας με την ιδιαίτερη αυτή ικανότητα τα σμίλευσαν με αναπαραστατική ακρίβεια, προκαλώντας τις ζωηρότερες δυνατές συγκινησιακές «αναλαμπές αναμνήσεων» στο πλαίσιο τελετουργιών, όπως έχει γενικότερα παρατηρηθεί σε μη εγγράμματες κοινωνίες³⁵. Ο νεολιθικός γλύπτης, λοιπόν, δεν είναι αυτόνομος δημιουργός, εξυπηρετεί τη λειτουργική ανάγκη της κοινωνίας για αναπαραστατικά σύμβολα, φυσιοκρατικά ή σχηματικά αποδιδόμενα, ανάλογα με το επιθυμητό αποτέλεσμα και όχι στη βάση εξελικτικής τυπολογίας³⁶. Τα αγαλμάτια της εύσαρκης γυναικείας μορφής αναπαράγονται για περισσότερα από χίλια χρόνια, ενώ εξ αιτίας του μικρού τους μεγέθους μπορούν να μεταφερθούν σε μεγάλες αποστάσεις, με ακραίο πιθανό παράδειγμα το ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής με τα χέρια συμμετρικά κάτω από το χαλαρό στήθος, από τη Μάλτα³⁷.

Φυσιοκρατικά πήλινα γυναικεία ειδώλια (Αρχαιότερη και Μέση Νεολιθική)

Σε αντίθεση με τα λίθινα, τα μικρά πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια είναι πολυάριθμα και ποικιλόμορφα, στοιχείο που επιτρέπει ακριβέστερη χρονολόγηση και αναγνώριση τοπικών τύπων, όπως η διακριτή τυπολογία της Θεσσαλίας, όπου παρατηρείται η μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους, με πολυπληθέστερα κατά πολύ τα εύσαρκα γυναικεία ως προς τα ανδρικά και τα ελάχιστα παιδικά³⁸. Οι γυναικείες μορφές είναι συνήθως γυμνές, σε καθιστή στάση, χωρίς να απουσιάζουν εκείνες με στοιχεία ενδυμασίας (εικ. 9) και οι όρθιες (Π15940, Π15941, βλ. σ. 384, εικ. 1). Μικρές διαφορές στην κινησιολογία και τις μορφολογικές λεπτομέρειες δημιουργούν συγκεκριμενοποιημένες απεικονίσεις από «στιγμιότυπα» της κοινότητας, αποδίδοντας ιδιότητες ή καταστάσεις, όχι πρόσωπα. Για παράδειγμα, οι εγκυμονούσες, αν και πολύ διαδεδομένες, δεν είναι ποτέ όμοιες ως προς τη διαμόρφωση της κοιλιάς (εικ. 10, 11). Αλλά και η στάση του σώματος διαφέρει και μερικές φορές εκπλήσσει, όπως στη μορφή που φαίνεται να ζητά «συμπόνια» (εικ. 12). Χαρακτηριστική είναι και η ποικιλία των κομμώσεων (Π16397, Π16385, Π16403, Π16352, Π8009, Π15958, βλ. σ. 289, εικ. 1 και εικ. 13), πιθανόν δηλωτική τελετουργικής επισήμότητας³⁹.

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι οι ηηλοπλάστες αναπαριστούσαν μορφές που έβλεπαν από πολύ κοντά, όπως έχει ήδη επισημανθεί για ειδώλιο εγκύου από τη Θεσσαλία⁴⁰. Αν και υπάρχουν αρκετές τεχνικές κατασκευής ειδωλίων⁴¹, είναι κοι-

31. Η διάβρωση δημιούργησε ανάγλυφο με την αποκάλυψη των σκληρών στρώσεων του λίθου. Δεν διακρίνονται ίχνη επίθετης χρωστικής (γραπτή επικοινωνία, 5-10-2017, με τη συντηρήτρια Lena Rintelen των Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek στο Μόναχο, η οποία εξέτασε με μικροσκόπιο το αντικείμενο).

32. Evans - Renfrew 1968, 62-63, 86, εικ. 75, πίν. 42. Ύψος 5,8 εκ. Ανασκαφικό εύρημα. Νεότερη Νεολιθική I. Λευκό μάρμαρο με αδρή επιφάνεια.

33. Βλ. σημ. 30 (Welter 1954), σημ. 24 (Getz-Preziosi 1987), σημ. 27 (Getz-Preziosi 1990).

34. Βλ. σημ. 29 για χρονολόγηση του άνδρα της Κνωσού.

35. Lawson - McCauley 2002, 46.

36. Βλ. σημ. 18 για διαφορές χρονολόγησης ειδώλια από ανασκαφικές συνάψεις, όρθιος άνδρας Κνωσού της Αρχαιότερης Νεολιθικής (βλ. σημ. 29) και τεχνοτροπικά συγγενής όρθια γυναικεία μορφή της Τελικής Νεολιθικής από το σπήλαιο Αλεπότρυπα (βλ. σημ. 24).

37. Μόναχο, Archäologische Staatssammlung, αρ. ευρ. 1984, 3438. Αγοράστηκε στη Μάλτα το 1935. Δεν γνωρίζουμε αν βρέθηκε στο νησί ή μεταφέρθηκε εκεί από αρχαιοκάπηλους. Νεότερη Νεολιθική. Λευκό μάρμαρο. Ύψος 13,5 εκ. Evans 1963. Buchholz 2015, 264. Gebhard - Schulze 2015, 14, 20.

38. Χουρμουζιάδης 1994. Nanoglou 2010. Ορφανίδη - Μαλακασιώτη 2011. Biehl 2015.

39. Κορρέ-Ζωγράφου 1989.

40. Ρακατσάνης - Κούγκουλος 1990, 282.

41. Ορφανίδη 1998, 111-114.

Εικ. 9. ΕΑΜ Π16483, Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη. Πήλινο ειδώλιο καθιστής ενδεδυμένης γυναικείας μορφής. Αναδίπλωση του ενδύματος ή ζώνη γύρω από τη μέση. Μέση Νεολιθική, 5800-5300 π.Χ.

Εικ. 10. ΕΑΜ Π18508, Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη. Πήλινο ειδώλιο καθιστής γυμνής γυναικείας μορφής. Στην προτεταμένη κοιλιά, βαθιά και ευρεία κοιλότητα δηλώνει τον ομφαλό. Μέση Νεολιθική, 5800-5300 π.Χ.

Εικ. 11. ΕΑΜ Π16485, Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη. Πήλινο ειδώλιο όρθιας γυμνής γυναικείας μορφής. Στη διογκωμένη κοιλιά, βαθιά κοιλότητα δηλώνει τον ομφαλό. Μέση Νεολιθική, 5800-5300 π.Χ.

Εικ. 12. ΕΑΜ Π16320, Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη. Πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής. Κλίνοντας το σώμα προς τα δεξιά της, η μορφή ακουμπά το δεξί της χέρι με ανοικτή την παλάμη στην περιοχή των μηρών. Μέση Νεολιθική, 5800-5300 π.Χ.

Εικ. 13. ΕΑΜ Π16477, Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη. Πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής, πίσω όψη. Ακτινωτά στην πλάτη και επί των ώμων ανάγλυφοι βόστρυχοι με οριζόντιες εγχαράξεις. Μέση Νεολιθική, 5800-5300 π.Χ.

νώς αποδεκτό ότι φτιάχνονταν μαζί με τα κεραμικά αγγεία, δηλαδή την άνοιξη, το καλοκαίρι και στις αρχές φθινοπώρου⁴². Πράγματι, αρκετά ειδώλια είναι φτιαγμένα από λεπτόκοκκο, ομοιογενώς ψημένο πηλό, όμοιο με αυτόν που συναντάμε στα «επιτραπέζια» γραπτά αγγεία από τους μεγάλους οικισμούς Σέσκλο και Διμήνι (Π5922, βλ. σ. 36, εικ. 1, Π5920, βλ. σ. 167, εικ. 7). Ανάμεσά τους, κάποια ξεχωρίζουν για την καλλιτεχνική τους δεινότητα (Π8010, βλ. 384, εικ. 1 και εικ. 14), με κορυφαία την «Κουροτρόφο», σε μια αριστοτεχνική απεικόνιση εναγκαλισμού μητέρας και βρέφους κατά τον θηλασμό (εικ. 5)⁴³.

Τα πήλινα φυσιοκρατικά γυναικεία ειδώλια⁴⁴ παριστάνουν συνήθως γυμνές και πάντα εύσαρκες μορφές, με τονισμένους γλουτούς και στήθος. Επειδή πρόκειται για συγκεκριμενοποιημένες απεικονίσεις, μπορούμε να υποθέσουμε ότι μόνον κατά τις εποχές καλοκαιρίας θα είχαν τη δυνατότητα να εμφανίζονται γυμνές, πιθανόν στο πλαίσιο τελετουργικών δρωμένων σχετικών με τη γονιμότητα, την επιτυχή ολοκλήρωση της κύησης και γέννησης υγιών παιδιών από υγιείς μητέρες. Η επίτευξη των στόχων αυτών δεν εξαρτάτο μόνον από βιολογικούς, αλλά και από κοινωνικούς παράγοντες, ευμάρεια και επάρκεια τροφής στην κοινότητα, υγιεινό φυσικό περιβάλλον και ειρηνική διαβίωση. Τα ανδρικά ειδώλια, ιθυφαλλικά (Π5894, βλ. σ. 107, εικ. 16)⁴⁵ ή μη (εικ. 15), φαίνεται να συμπληρώνουν τον «θήλασο» γονιμοποίησης.

Το επόμενο ερώτημα είναι εάν οι νεολιθικές γυναίκες ήταν πραγματικά τόσο εύσαρκες. Η μελέτη του σκελετικού υλικού και της διατροφής στον νεολιθικό οικισμό Çatalhöyük (6500 π.Χ.), στη νότια-κεντρική Ανατολία, έδειξε ότι οι γυναίκες ήταν μερικές φορές πιο παχιές από τους άνδρες⁴⁶. Η παρουσία εύσαρκων γυναικών δεν είναι αναμενόμενη στις νεολιθικές κοινωνίες με τις πολυάριθμες χειρωνακτικές εργασίες της αγροτικής ζωής. Ανθρωπολογικές μελέτες, όμως, παραδοσιακών κοινωνιών στην Αφρική και την Ωκεανία αναφέρουν ότι η κοινότητα φροντίζει ώστε οι γυναίκες να λαμβάνουν άφθονη τροφή, ιδιαιτέρως πριν και μετά το γάμο – στη Νιγηρία μάλιστα οι νεαρές γυναίκες υποβάλλονται σε υπερτροφία στο τελετουργικό «δωμάτιο πάχυνσης»⁴⁷. Η αντίληψη ότι οι εύσαρκες γυναίκες με πρόσβαση σε άφθονη τροφή μπορούν να φέρουν υγιώς και επιτυχώς σε πέρας εγκυμοσύνες μαρτυρείται και στην αρχαιότητα σε σχέση με τις Σπαρτιάτισσες⁴⁸. Οι υγιείς απόγονοι είναι υπέρτατος στόχος για την επιβίωση κάθε κοινωνίας.

Είχαν όλες οι γυναίκες στη διάθεσή τους άφθονη τροφή στη νεολιθική εποχή ή κάποιες συγκεκριμένες ομάδες; Υπήρχε ή όχι κοινωνική διαστρωμάτωση, είναι κάτι που δεν μπορεί να διαπιστωθεί, αν και σε αρκετές θέσεις στη νεολιθική κεντρική Ανατολία υπάρχουν ενδείξεις για προνομιούχες ομάδες που έλεγχαν την οικονομία μέσα από τη σχέση τους με την τελετουργία⁴⁹.

Οι εύσαρκες γυναικείες μορφές στη νεολιθική ειδωλοπλαστική της Θεσσαλίας δεν αποκαλύπτουν την οργάνωση της κοινωνίας τους, καταδεικνύουν όμως την ανάγκη της για τη μικρογραφική αναπαράστασή τους. Περί το 4800 π.Χ., όταν έχουν αρχίσει να υποχωρούν οι εύσαρκες μορφές, δημιουργείται το πήλινο ευμέγεθες φυσιοκρατικό αριστοτεχνικό ειδώλιο (ύψ. 16,5 εκ.) της ενδεδυμένης καλλιγράμμης «Κουροτρόφου» με ένθετο, μη σωζόμενο σήμερα, κεφάλι (εικ. 5)⁵⁰.

Στην τελευταία φάση της νεολιθικής εποχής, η ανθρώπινη μορφή συνοψίζεται σχηματικά σε μέταλλο, και μάλιστα σε χρυσό, όπως βλέπουμε στον νεολιθικό «θησαυρό» του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου⁵¹. Εδώ, δακτυλιόσχημα περίαπτα-ειδώλια συμβολίζουν τη γυναικεία μορφή (Π16640, βλ. σ. 24, αρ. κατ.

Εικ. 14. ΕΑΜ Π16500, Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη. Πήλινο ειδώλιο καθιστής γυμνής γυναικείας μορφής σε κατάσταση εγκυμοσύνης. Μέση Νεολιθική, 5800-5300 π.Χ.

42. Gibson - Woods 1997, 47.

43. Τσιβλικά 1998, NN II περιόδου.

44. Φυσιοκρατικά στην Αρχαιότερη και τη Μέση Νεολιθική και σποραδικά στη Νεότερη και την Τελική Νεολιθική περίοδο (βλ. σημ. 14, για χρονολόγηση).

45. Nanoglou 2005. Αραβαντινός 2010, 34. Meskell 2013. Orphanidis - Sampson 2015, 165 (αρ. κατ. 143), 189 (αρ. κατ. 197).

46. Hodder 2004, 79.

47. Popenoe 2004, 5-6.

48. Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 1.4.

49. Marangou - Grammenos 2005, 20.

50. Βλ. σημ. 43.

51. Δημακοπούλου 1998.

3), ενώ ο φαλλός (Π16673, βλ. σ. 24, αρ. κατ. 3) συμπληρώνει τον θίασο γονιμότητας. Τα χρυσά αυτά δισδιάστατα αντικείμενα, με προφανή τη χρήση τους ως κοσμημάτων, συνοδεύονται από χρυσά δισκία, χάντρες και ταινίες (Π16683, Π23324, Π16686, Π23325, Π16689, Π16690, Π16691, βλ. σ. 238, αρ. κατ. 56), αλλά και «κέρας ζώου» (Π16674, βλ. σ. 24, αρ. κατ. 3).

Τα νεολιθικά ειδώλια, ιδιαιτέρως τα τρισδιάστατα αγαλματίδια, αν και έχουν την ευκρίνεια ολογραμμάτων, δεν μας έχουν επιτρέψει να γνωρίσουμε τον κόσμο των πρωτοτύπων τους ούτε τη συσχέτισή τους με αυτόν. Η αναλυτική μελέτη τους, όμως, ως διακριτών στοιχείων αναπαράστασης, μπορεί να εξυφάνει το νήμα για την προσέγγιση των αισθητικών και συμβολικών αναγνώσεων τους μέσα στη ζωή των ανθρώπων που τα σμίλευαν ή τα έπλαθαν, κυρίως όταν ο καιρός ήταν καλός.

Εικ. 15. ΕΑΜ Π16459, Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη. Πήλινο ειδώλιο όρθιας ανδρικής μορφής. Εγχάρακτα μοίβα κοσμούν το σώμα και στις δύο όψεις. Νεότερη Νεολιθική Ι, 5300-4800 π.Χ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Αραβαντινός 2010: Β. Αραβαντινός, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών*, Αθήνα.
- Βαίσιπούλου 2003-2009: Μ. Βαίσιπούλου, Μαγούλα Θεοφάνη: Ένας προϊστορικός οικισμός στη δυτική Θεσσαλική πεδιάδα, *ΑΔ* 58-64, *Μελέτες*, 58-64, 1-30.
- Δημακοπούλου 1998: Κ. Δημακοπούλου, *Κοσμήματα της Ελληνικής Προϊστορίας. Ο Νεολιθικός Θησαυρός*, Αθήνα.
- Καλογερόπουλος 2003: Κ. Καλογερόπουλος, Δύο νέοι προϊστορικοί τύποι ανθρωπόμορφης μικροπλαστικής από τον Ραμνούντα, *ΑΕ* 65-93.
- Κορρέ-Ζωγράφου 1989: Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, Καλλωπισμός και κόμμωση στους νεοελληνικούς χρόνους, *Αρχαιολογία* 31, 28-33.
- Μαραγκού 2013: Χ. Μαραγκού, Ειδωλοπλαστική (Νεολιθική Εποχή - Πρώιμη Χαλκοκρατία), στο Δ. Γραμμένος (επιμ.), *Μελέτες για την προϊστορική Μακεδονία. Προ-ιστορήματα*, Παράρτημα 1, 1-39.
- Ορφανίδη 1998: Λ. Ορφανίδη, *Εισαγωγή στη Νεολιθική Ειδωλοπλαστική*, Αθήνα.
- Ορφανίδη 2015: Λ. Ορφανίδη, *Ερμηνευτική της Νεολιθικής Ειδωλοπλαστικής*, Αθήνα.
- Ορφανίδη - Μαλακασιώτη 2011: Λ. Ορφανίδη - Ζ. Μαλακασιώτη, *Ειδώλια της Νεολιθικής Θεσσαλίας*, III, Συλλογή Α. Μπάστη, Αθήνα.
- Παπαθανασόπουλος 1996: Γ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Ρακατσάνης - Κούγκουλος 1990: Κ. Γ. Ρακατσάνης - Α. Β. Κούγκουλος, Τέσσερα ανθρωπόμορφα ειδώλια από τη νεολιθική Θεσσαλία, *Δωδώνη. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* 19, 277-303.
- Σταϊνχάουερ 2009: Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο Μαραθών και το Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα.
- Τσιβιλικά 1998: Ε. Τσιβιλικά, Κουροτρόφος, στο Δημακοπούλου 1998, 80.
- Τσουντας 1908: Χ. Τσουντας, *Αι Προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
- Χουρμουζιάδης 1994: Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, *Τα νεολιθικά ειδώλια*, Θεσσαλονίκη.

Ξενόγλωσση

- Allan 2005: D. Allan, *André Malraux and the Modern Transcultural Concept of Art, L and A* 15:1, 79-98.
- Bailey 2005: D. Bailey, *Prehistoric Figurines: Representation and Corporeality in the Neolithic*, London.
- Biehl 2015: P. F. Biehl, Children in the Anthropomorphic Imagery of the European and Near Eastern Neolithic, στο T. Güner Coşkunsu (επιμ.), *The Archaeology of Childhood. Interdisciplinary Perspectives on an Archaeological Enigma*, New York, 189-216.
- Buchholz 2015: H.-G. Buchholz, The Problem of Minoan Relations with the West at the Beginning of the Late Bronze Age, στο P. P. Betancourt (επιμ.), *Temple University Aegean Symposium. A Compendium*, Philadelphia, 263-278.
- Evans 1963: J. D. Evans, A Marble Statuette Bought in Malta and its Implications, στο S. Genovès (επιμ.), *A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagesimo aniversario de su nacimiento*, Mexico, Instituto Nacional de Antropología e Historia, 161-166.
- Evans 1964: J. D. Evans, Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos, 1957-60, Part I, *BSA* 59, 132-240.
- Evans - Renfrew 1968: J. D. Evans - C. Renfrew, *Excavations at Saliagos near Antiparos*, *BSA* Suppl. 5, London.
- Gallis 1985: K. J. Gallis, A Late Neolithic Foundation Offering from Thessaly, *Antiquity* 59, 20-24.
- Gaydarska - Chapman 2008: B. Gaydarska - J. Chapman, The Aesthetics of Colour and Brilliance - or Why Were Prehistoric Persons Interested in Rocks, Minerals, Clays and Pigments?, στο R. I. Kostov - B. Gaydarska - M. Gurova (επιμ.), *Geoarchaeology and Archaeomineralogy, Proceedings of the International Conference, 29-30 October 2008*, Sofia, 63-66.
- Gebhard - Schulze 2015: R. Gebhard - H. Schulze (επιμ.), *Kykladen: frühe Kunst in der Ägäis: Begleitheft zur Ausstellung in der Archäologischen Staatssammlung München*, München.
- Getz-Preziosi 1987: P. Getz-Preziosi, Cycladic Antiquities, στο E. Swan Hall (επιμ.), *Antiquities from the Collection of Christos G. Bastis*, New York, 107-123.
- Getz-Preziosi 1990: P. Getz-Preziosi, Early Aegean, στο D. von Bothmer (επιμ.), *Glories of the Past. Ancient Art from the Shelby White and Leon Levy Collection*, New York, 3-26.
- Gibson - Woods 1997: A. Gibson - A. Woods, *Prehistoric Pottery for the Archaeologist*, Leicester.
- Hodder 2004: I. Hodder, Women and Men at Çatalhöyük, *Sci. Am.* 290, 76-83.
- Hodder 2011: I. Hodder, The Role of Religion in the Neolithic of the Middle East and Anatolia, *Paléorient* 37:1, 111-122.
- Lawson - McCauley 2002: E. T. Lawson - R. N. McCauley, *Bringing Ritual to Mind Psychological Foundations of Cultural Forms*, Cambridge.
- Marangou 1992: C. Marangou, *Ειδώλια. Figurines et miniatures du Néolithique récent et du Bronze ancien en Grèce*, *BAR I.S.* 576, Oxford.
- Marangou - Grammenos 2005: C. Marangou - D. Grammenos, Monumentality, Functionality, Animality: on an Unusual Prehistoric Clay Head from Central Macedonia, Greece, and its Implications, *BSA* 100, 1-40.
- Mertens 1998: J. R. Mertens, Some Long Thoughts on Early Cycladic Sculpture, *MMJ* 33, 7-22.
- Meskel 2013: L. Meskel, Animality, Masculinity, and Phallic Culture in the Anatolian Neolithic, στο E. Froom - A. McDonald (επιμ.), *Decorum and Experience. Essays in Ancient Culture for John Baines*, Oxford, 250-257.
- Mina 2008: M. Mina, *Anthropomorphic Figurines from the Neolithic and Early Bronze Age Aegean: Gender Dynamics and Implications for the Understanding of Aegean Prehistory*, *BAR I.S.* 1894, Oxford.
- Nanoglou 2005: S. Nanoglou, Subjectivity and Material Culture in Thessaly, Greece: the Case of Neolithic Anthropomorphic Imagery, *CAJ* 15, 141-156.
- Nanoglou 2010: S. Nanoglou, The Representation of Phalli in Neolithic Thessaly, Greece, *Documenta Praehistorica* 38, 215-225.
- Orphanidis - Sampson 2015: L. Orphanidis - A. Sampson, *Figurines of Neolithic Boeotia from the Sarakenos Cave at Akraephneion*, Athens.
- Perlès 2001: C. Perlès, *The Early Neolithic in Greece*, Cambridge.

- Popenoe 2004: R. Popenoe, *Feeding Desire. Fatness, Beauty and Sexuality among a Saharan People*, Abingdon, Oxon.
- Preucel 2006: R. W. Preucel, *Archaeological Semiotics*, Oxford.
- Şare-Ağtürk 2014: T. Şare-Ağtürk, Headdress Fashions and their Social Significance in Ancient Western Anatolia: The Seventh through Fourth Centuries BCE, *Anadolu/Anatolia* 40, 45-85.
- Sievekings 1909: J. Sievekings, Erwerbungen des K. Antiquariums in der zweiten Hälfte des Jahres 1908, *MJbBK* 4, 74-77.
- Simpson 1970: W. K. Simpson, βιβλιοκριτική για P. J. Ucko 1968, *Anthropomorphic Figurines: Of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece. Royal Anthropological Institute Occasional Paper*, 24. London, στο *American Anthropologist* 1970, October, 1181-1182.
- Von Sybel 1881: L. von Sybel, *Katalog der Sculpturen zu Athen*, Marburg.
- Talalay 1993: L. E. Talalay, *Deities, Dolls and Devices. Neolithic Figurines from Franchthi Cave, Greece. Excavations at Franchthi Cave, Greece*, 9, Bloomington & Indianapolis.
- Taylor 1994: T. Taylor, Excavating Art: The Archaeologist as Analyst and Audience, *CAJ* 4, 250-255.
- Ucko 1962: P. J. Ucko, The Interpretation of Prehistoric Anthropomorphic Figurines, *J. Royal Anthropol. Inst.* 92, 38-54.
- Vitezović 2013: S. Vitezović, Personal Ornaments in the Vinča Culture: The Case Study of Viškovo and Stragari, στο I. V. Ferencz - N. C. Rîşcuța - O. T. Bărbat (επιμ.), *Archaeological Small Finds and their Significance. Proceedings of the Symposium: Costume as an Identity Expression*, Cluj-Napoca, 9-20.
- Weinberg 1951: S. S. Weinberg, Neolithic Figurines and Aegean Interrelations, *AJA* 55, 121-133.
- Welter 1954: G. Welter, Aeginetica XXXII. Neolithische Frauenstatuette, *AA* 69, 28-48.
- Walters 1891: P. Walters, Marmorkopf aus Amorgos, *AM* 16, 46-58.

